

МЕХАНІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНІВ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОНЯТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ЯК СПОСОБУ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ ПРИПИСІВ

**МАЛЯРЧУК Тетяна Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального права та процесу Київського міжнародного університету
УДК 343.13(045)**

Стаття посвячена дослідженню тексту кримінального процесуального закону з урахуванням логічного значення слів, котрі складають кримінально-процесуальну норму, їх стилістичного розташування і тлумачення з метою правильного уявлення змісту норми права завдяки використанню законів формальної логіки (тождественности, противоречия, исключения третьего, достаточного основания).

Ключові слова: *аналіз понять, законодавча мова, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, логічний аналіз, нормотворчий процес, обвинувальний акт, полісемічність мови, правозастосовчий процес, процес тлумачення, словесні конструкції, смисл поняття, суб'єкт право тлумачення.*

Питаннями законодавчої техніки та логічним тлумаченням закону займалися багато українських і російських вчених. Серед них: Власенко Н.А., Губаева Т.В., Дзейко Ж.О., Добровольська Л.П., Дутко А.О., Калинин Н.А., Кашанина Т.В., Керимов Д.А., Клочко М.І., Коркунов М.М., Михалкин Н.В., Панов М.І., Подорожна Т.С., Полянский Н.Н., Савицький В.М., Стратонов В.М., Тихомиров Ю.А., Ушаков А.А. Черкаев А.В., Чулінда Л.І., Чухвичев Д.В., Шишкін В.І., Шляпочников А.С. та інші. Однак логічному аналізу понять кримінального процесуального права в науці кримінального процесуального права приділено не достатньо уваги. Лише окремі аспекти розглядала у своїй роботі О.В. Капліна.

Найбільш тісно логічний аналіз понять кримінального процесуального права пов'язаний з лексико-граматичним аналізом. Такий зв'язок простежується вже на етапі синтаксичного аналізу правового поняття. Це дозволило деяким дослідникам даної проблеми зробити висновок про нецільність виокремлення логічного способу, оскільки суб'єкт, що з'ясовує смисл норми, поняття при текстовому тлумаченні вивчає одночасно як лексичну й синтаксичну, так і смислову структуру тексту норми, застосовує правила і граматики, і логіки [9, с. 284; 11, с. 127].

Не можна не погодитися з тим, що граматичне й логічне дослідження структури тексту норми права, змісту правових понять нерозривно пов'язані між собою. Проте це не дає приводу ставити під сумнів необхідність виділення логічного тлумачення як самостійного способу. Виділення способів тлумачення норм права, аналізу правових понять не означає їх ізолюваність і автономність. Вони взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного. Тільки їх уміла комбінація сприятиме досягненню мети, що стоїть перед суб'єктом правотлумачення [2, с. 324-329].

Нормотворчий процес передбачає знання і використання законів логіки, оскільки в процесі створення нормативно-правового акта законодавець оперує одиницями сучасної мови. Це передбачає дотримання не лише правил мовознавства, але й законів логіки. Оскільки текст нормативно-право-

вого акта відображає пізнавально-розумову діяльність людини, а остання неможлива без мови, то і специфіку законодавчої мови, особливо її синтаксичну складову, неможливо зрозуміти без урахування логічних правових категорій. Тому окремі мовні конструкції норми права можуть бути пояснені, лише виходячи з логічних явищ, властивих праву. Якщо норми права виражають волю законодавця, то синтаксис законодавця – формально закріплені фрази й речення – виражає його думки, судження, висновки, що містяться в нормах. Синтаксис мови законодавця спрямований на те, щоб не допустити помилкових тлумачень його думок, щоб суб'єкт правозастосування не прийняв загальне за окреме, наслідок за причину і т. п. Будь-який законодавчий текст як композиційна логічна єдність своє зовнішнє відображення отримує в синтаксичній організації мови законодавця [12, с. 255-257].

Слід також зазначити, що проблема зв'язку логіки і мови законодавчих актів до цього часу не отримала всебічного висвітлення в юридичній літературі. Мало досліджені також особливості логіки у сфері законодавчого мислення та їх вплив на мову права, формування понятійного апарату тієї чи іншої галузі права. Проте можна з упевненістю говорити, що мова права значною мірою зумовлюється логікою законодавчого мислення, виступаючи як засіб безпосереднього вираження думок і суджень законодавця. Нормотворчий процес передбачає використання законів логіки, оскільки в процесі створення нормативно-правового акта законодавець оперує одиницями сучасної літературної мови. При цьому він дотримується не лише законів мовознавства, але й логічних законів [5, с. 103].

Тому процес тлумачення – з'ясування смислу, вкладеного творцем закону в норму права, з одного боку, нерозривно пов'язаний як з логічним аналізом, так і з аналізом мови, правових понять. Але з другого боку, часто при логічному аналізі норми права суб'єкта правозастосування цікавить передусім логічна форма норми права, а не її лексико-граматична структура [6, с. 219-220].

Коркунов М.М. писав, що коли в законі дається лише загальне правило, то не можна сказати, щоб у ньому були прямо виражені і всі окремі з нього висновки; тим часом і вони мають силу закону. Так само, якщо закон що-небудь забороняє в точно перелічених випадках, то у всіх інших випадках це вважається дозволяючим. Словом, силу закону має не лише те, що в ньому прямо сказано, але й те, що логічно випливає зі сказаного [7, с. 363]. Таким чином, відомий вчений ще раз підкреслив, що навіть коли суб'єкту правозастосування норма права здається лексично і граматично завершеною і цілісною, її смисл може змінюватися залежно від логічного акценту.

На необхідність існування логічного способу тлумачення як самостійного вказував О.С. Шляпочников, підкреслюючи, що необхідність логічного тлумачення тим більш очевидна, коли шляхом граматичного тлумачення була виявлена неясність, неповнота або суперечність закону. Логічне тлумачення є необхідним прийомом тлумачення стосовно двох випадків: для перевірки результатів граматичного тлумачення і для розкриття дійсного смислу закону при неясності, неповноті або суперечності [15, с. 173].

Одиницями аналізу при здійсненні лексико-граматичного аналізу є слово, словосполучення або речення, у формальній логіці – це судження. Якщо при застосуванні лексико-граматичного способу виходимо з того, що вихідними одиницями смислу є підмет і присудок, то при логічному – це суб'єкт і предикат (поняття, що визначає предмет судження – суб'єкт).

Зазначене дозволяє зробити висновок про необхідність і доцільність виділення логічного способу аналізу правових понять як самостійного, що ґрунтується на законах формальної логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави) [14, с. 89].

Таким чином, логічний аналіз – це інтелектуально-вольова діяльність, у ході якої суб'єкт правотлумачення з'ясовує сутність понять кримінального процесуального права за допомогою законів логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави).

Розглянемо механізм застосування значених законів формальної логіки при здійсненні логічного аналізу понять кримінального процесуального права.

Закон тотожності у формальній логіці формулюється таким чином: у процесі міркування будь-яке поняття і судження повинні бути тотожні самим собі [3, с. 157]. Для правозастосовчого процесу він виявляється у вимозі вкладати в одне і те ж слово, словосполучення, фразу один і той же смисл при тлумаченні всього тексту. Будь-яке поняття має бути тотожне самому собі. Завдяки цьому закону долається полісемічність мови і пов'язана з нею невизначеність окремих слів.

Відомо, що зовні однакові словесні конструкції можуть мати різний зміст. І навпаки, одна й та ж думка може бути висловлена по-різному. Керуючись логічним законом тотожності, можна сформулювати такі правила:

1) аналізуючи зміст понять кримінального процесуального права неприпустимо ототожнювати різні за своїм смислом поняття, слова, словосполучення, терміни;

2) суб'єкт, що тлумачить норму права, не повинен в одне й те ж поняття, судження вкладати різний смисл.

Прикладом використання вимог закону тотожності в кримінальному провадженні є ст. 337 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) „Межі судового розгляду”, відповідно до якої „судовий розгляд провадиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта” [8]. Значення цього логічного закону для судової практики полягає в тому, що його використання при тлумаченні норми і відповідного поняття, по-перше, не допускає розширення кола осіб під час розгляду справи в суді; межі судового розгляду визначаються ухвалою судді про призначення справи до судового розгляду. По-друге, суд „стає зв'язаний” межами первісного обвинувального акта або нового обвинувального акта, складеного прокурором про зміну обвинувачення, винесеним у порядку, передбаченому ст. 238 КПК України, а в кримі-

нальному провадженні у формі приватного обвинувачення – заявою потерпілого. Суд може вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне правопорушення (ч. 3 ст. 337 КПК України). Таким чином, встановивши в ст. 337 КПК України, що розгляд справи здійснюється лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, закон не дозволяє суду з'ясувати обставини вчинення особою, що не є обвинуваченою в цій справі, діянь, які вказують на наявність ознак складу кримінального правопорушення.

Сутність закону суперечності може бути виражена таким чином: дві протилежні думки не можуть бути істинними в один і той же час і в одному і тому ж відношенні. Важливість несуперечного викладу правових понять очевидна і не вимагає яких-небудь аргументів. Суперечності в тексті кримінально-процесуального закону слід розглядати як помилку, що зумовлює порушення послідовності й взаємозв'язаного викладу, системності права [13, с. 297-299].

Суперечності викликають логічну недоброякісність тексту закону, що у свою чергу породжує проблеми для правозастосовчої практики, змістовні та інформаційні перекручення, які М.О. Власенко назвав логіко-структурними дефектами системи права [1, с. 21-26].

Такі суперечності виникають при існуванні кількох норм, які по-різному регулюють одне і те ж відношення, що веде до їхньої колізійності. Можливі вони і при невиправданому дублюванні й тотожності правового регулювання, що зумовлюється збігом обсягів і смислового змісту тих чи інших норм права, правових понять. Така тотожність, як правило, „мігрує” по низхідній, тобто з акта вищої юридичної сили – в інші акти вертикальної ієрархії. Складність для суб'єкта правозастосування становить не просте дублювання, коли текст і смисл поняття повністю збігаються, а смислове дублювання, коли збігається лише смисл, а його текстуальний вираз у різних норма-

тивно-правових актах відрізняється. Хоча таке дублювання не порушує систему права і не зобов'язує суб'єкта правозастосування вирішити антиномію, що виникла, як при колізійності, проте випадки зайвого, невиправданого дублювання норм права, правових понять призводять до зростання й ускладнення внутрішньоструктурних зв'язків у праві, до порушення конкретизації і деталізації системи права, позначаються на якості правотлумачної діяльності і в цілому на ефективності реалізації права [12, с. 255-258].

Прикладом закону суперечності є ст. 411 КПК України, в якій законодавець, перелічуючи умови, за яких судові рішення вважається таким, що не відповідає фактичним обставинам кримінального провадження, виділяє поряд з іншими такі дві умови, які безпосередньо пов'язані з використанням закону суперечності: „Судове рішення вважається таким, що не відповідає фактичним обставинам кримінального провадження, якщо: ...3) за наявності суперечливих доказів, які мають істотне значення для висновків суду, у судовому рішенні не зазначено, чому суд взяв до уваги одні докази і відкинув інші; 4) висновки суду, викладені у судовому рішенні, містять істотні суперечності”.

Це означає, що висновки суду у судовому рішенні повинні бути належним чином мотивовані. За наявності суперечливих доказів суд повинен у мотивувальній частині судового рішення проаналізувати їх, навести мотиви, з яких узято до уваги одні докази й відкинуто інші. Висновки суду, викладені в мотивувальній і резолютивній частинах судового рішення, повинні бути узгоджені між собою і не містити суперечностей. Висновки, викладені в резолютивній частині, повинні логічно впливати з обґрунтування, що міститься в мотивувальній частині. Наявність суперечностей у доказах, які покладені в основу судового рішення, роблять його незаконним та необґрунтованим, що є підставою для його скасування або зміни відповідно до ст. 409 КПК України.

Закон виключеного третього формулюється так: із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час

і в одному й тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге помилкове, третього бути не може [4, с. 100]. Значення цього закону для аналізу понять кримінального процесуально-го права полягає в тому, що суб'єкт, визнавши істинним одне із суперечливих суджень, повинен визнати помилковим інше, а не шукати третє або щось середнє між першими двома. Цей закон застосовується в тісній взаємодії із законом суперечності. За його допомогою можна обирати та використовувати необхідні поняття, які б адекватно відображали сутність проблеми, визначати обсяг оціночного поняття, мотивувати прийняті рішення.

Найбільш яскраво застосування цього закону логіки виявляється при мотивуванні судом свого рішення. Суд вирішує питання, поставлені перед ним законом, за формулою „або – або”. Закон, а також судова практика визнає грубим порушенням закону наявність висновків, що ґрунтуються на припущеннях про винність особи у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 3 ст. 373 КПК України), невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження (п. 2 ч. 1 ст. 409 КПК України), якщо за наявності суперечливих доказів, які мають істотне значення для висновків суду, у судовому рішенні не зазначено, чому суд взяв до уваги одні докази і відкинув інші, а також якщо висновки суду, викладені у судовому рішенні, містять істотні суперечності (пункти 3, 4 ч. 1 ст. 411 КПК України).

Логічний закон виключеного третього сприяє формуванню категоричності висновків суб'єкта правозастосування по суті кримінального провадження при ухваленні процесуального рішення.

Згідно із законом достатньої підстави будь-яка думка визнається істинною, якщо має достатнє обґрунтування [14, с. 94]. Як аргументи для підтвердження істинної думки можуть бути використані істинні судження, цифровий матеріал, статистичні дані, закони науки. Достатніми підставами можуть бути вже перевірені практикою роз'яснення суб'єкта тлумачення; доведені й твердо встановлені дійсні положення, з

яких виводяться нові положення; легальні юридичні дефініції; юридичні аксіоми і презумпції; загальновизнані принципи міжнародного права. Тобто достатньою підставою буде будь-яка інша думка або їх сукупність, з яких з необхідністю випливає істинність думки про певне правове поняття.

Вже розкриття самого змісту логічного закону достатньої підстави дозволяє з'ясувати його значення для аналізу понять кримінально-процесуального права, де характерною особливістю застосування яких є наявність достатніх для цього підстав, що прямо вказується в законі (ч. 2 ст. 177, ч. 4 ст. 182, ч. 3 ст. 183, п. 2 ч. 1 ст. 194, ч. 4 ст. 258, ст. 260, ст. 261, п. 2 ч. 4 ст. 499, ч. 1 ст. 503, п. 5 ч. 2 ст. 557 КПК України та ін.).

Водночас, жоден закон, що регулює механізм прийняття рішення, не містить указівки на межу достатності підстав для винесення рішень. Законодавець найчастіше йде шляхом створення оціночного поняття, що ускладнює правозастосовчий процес. Наприклад, ч. 4 ст. 499 КПК України закріплює правило про те, що помістити у приймальник-розподільник для дітей можна тільки за наявності достатніх підстав вважати, що особа, передбачена статтею 498 КПК України, вчинила суспільно-небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років. Уже на етапі простого лексико-граматичного ознайомлення з текстом цієї статті закону можна зробити висновок про те, що законодавець використовує два поняття: для поміщення у приймальник-розподільник для дітей необхідні дві складові – фактична („достатні підстави”) і юридична („вчинення суспільно-небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років”). Оскільки законодавець у конструкції ч. 4 ст. 499 КПК України вживає словосполучення в множині – „достатні підстави”, отже, мова повинна йти не про одиничний факт, а про їх сукупність.

У процесі аналізу понять кримінально-процесуального права закони логіки застосовуються не розрізнено, а у взаємному зв'язку, вони взаємозумовлені. Жоден із них не може розкрити себе повністю, якщо їх застосовувати відірвано один від одного. Тільки разом вони є засобом пошуку дійсного смислу норми права, правового поняття, що в ній міститься, та її подальшого кваліфікованого застосування [10, с. 62-63].

Таким чином, завдяки існуванню законів формальної логіки бачимо форму побудови думок законодавця, однак їх не достатньо для правильного застосування норми кримінального процесуального права. Логічний аналіз має спиратися також на закони діалектичної логіки, яка, у певному смислі збігаючись із теорією пізнання, допомагає подолати обмеженість логіки формальної, і як справедливо зазначив О.С. Шляпочников „дозволяє встановити всі зв'язки цієї норми в системі права (тлумачення системне) і всі опосередкування, тобто підстави і мету (тлумачення історичне і телеологічне)”.

Література

1. Власенко Н. А. Логико-структурные дефекты системы советского права / Н. А. Власенко // Изв. вузов. Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 21–26.
2. Власов Ю. Л. Дослідження способів тлумачення норм права / Ю. Л. Власов // Правова держава. – К., 1998. – Вип. 9. – С. 324–329.
3. Гетманова А. Д. Логика для юристов : [учеб. пособие] / А. Д. Гетманова. – М. : Омега-Л, 2003. – 424 с.
4. Жеребкін В. Є. Логіка : [підручник] / В. Є. Жеребкін. – 9-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2006. – 255 с.
5. Законодательная техника : [науч.-практ. пособие] / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – 272 с.
6. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Оксана Володимирівна Капліна. – Харків, 2009. – 479 с.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. :

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню тексту кримінального процесуального закону з урахуванням логічного значення слів, які складають кримінально-процесуальну норму, їх стилістичного розташування та тлумачення з метою правильного з'ясування смислу норми права завдяки використанню законів формальної логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави).

SUMMARY

The article is dedicated to the criminal process law text research considering the logical meaning of words that constitute the criminal process norm, their stylistic location and interpretation with the aim of clarifying the legal norm essence due to use of formal logic laws (identity, contradiction, eliminated third, sufficient grounds).

Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України” : чинне законодавство з 19 листопада 2012 року: (ОФІЦ. Текст). – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 382 с.

9. Общая теория права: [учеб. для юрид. вузов] / под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.

10. Подорожна Т. С. Логіко-функціональні аспекти розташування дефініцій у тексті закону / Т. С. Подорожна // Держава і право. – Київ, 2008. – Вип. 41: Юридичні і політичні науки. – С. 61–65.

11. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник]

/ П. М. Рабінович. – 6-е вид. – Х. : Консум, 2002. – 158 с.

12. Ряшко В. І. Логічне тлумачення нормативно-правових актів та його роль у діяльності правоохоронних органів України / В. І. Ряшко // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. – Львів, 2006. – Ч. 1. – С. 255–258.

13. Сова Н. Особливості тлумачення норм кримінально-процесуального права / Н. Сова // Вісник. – Львів, 2005. – № 2 : Механізм правового регулювання у правоохоронній та правозахисній діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні юридичні читання). – С. 297–299.

14. Тофтул М. Г. Логіка : [підручник]. – 2-е вид., випр., допов. – К. : Академія, 2006. – 400 с.

15. Шляпочников А. С. Толкование уголовного закона / А. С. Шляпочников. – М. : Госюриздат, 1960. – 240 с.